

Refugis antiaeris durant la Guerra Civil al Baix Guinardó

Carles Sanz

Davant la situació en què es trobava la seguretat de la població a Barcelona a l'inici de la Guerra Civil, el 19 d'agost de 1936 es constitueix a través de l'Ajuntament de Barcelona la Junta de Defensa Passiva de Barcelona (JDPB a partir d'ara). Ràpidament es prenen una sèrie de mesures per tal de protegir els ciutadans. Una d'elles, previ estudi, va ser la construcció de refugis antiaeris.

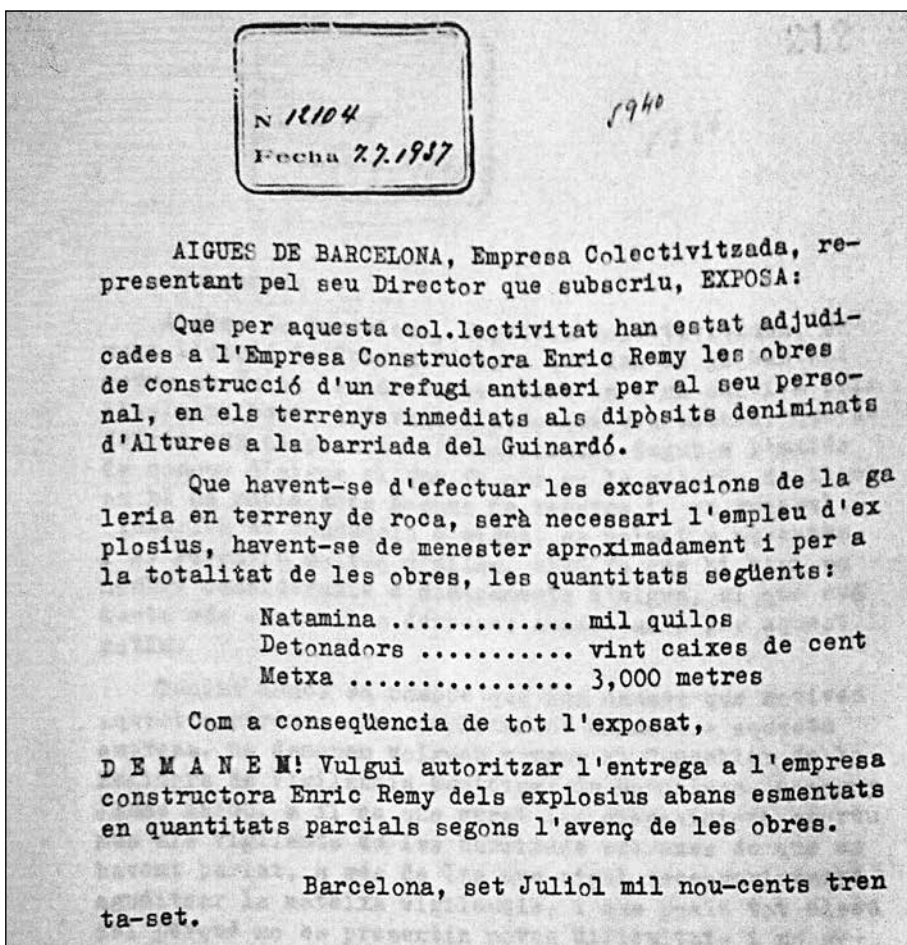
Primer es van utilitzar els túnels del ferrocarril i del metro, les clavegueres, soterranis, estructures de fàbriques, etc. Posteriorment es van construir nous refugis, uns per part de l'Ajuntament i altres per part dels veïns. Els més populars van ser els denominats de galeria de mina. Els més recomanables eren els que es podien fer a l'aire lliure en descampats i places. En general la fondària d'aquests refugis va ser entre 5 i 10 m. Les terres extretes es col·locaven a l'entrada i d'aquesta manera la profunditat passava a 8-12 m.

Normalment aquests refugis tenien una sola galeria amb dues sortides com a mínim, però molts d'ells "formaven diversos trams de galeries que s'entrecruaven, una veritable xarxa." (1) L'aire s'anava renovant gràcies als pous de ventilació. Tot i que molts refugis no van tenir subvenció, la majoria, pagats pels veïns, van reforçar-se amb una recoberta de maons, sistema encofrat. La més utilitzada pels veïns consistia en folrar amb maons o rajoles les parets i, al sostre, fer una volta catalana.

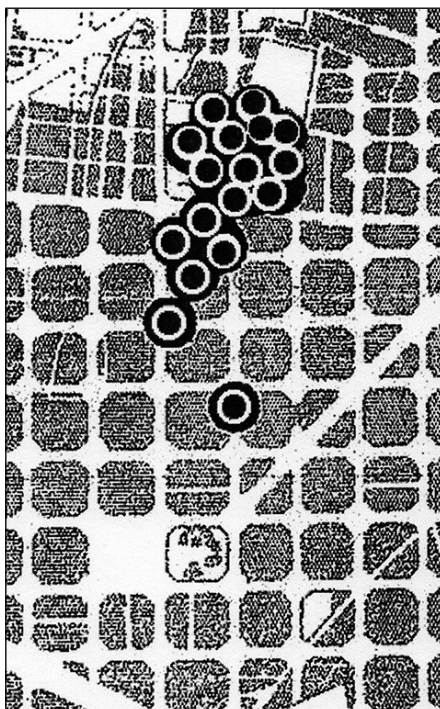
Altres tipus de refugis són els que aprofitaven plantes baixes i soterranis dels edificis, encara que aquests tenien problemes de ventilació. A més a més hi havia refugis que van aprofitar les coves naturals, sobretot als barris de muntanya.

A Barcelona la JDPB va comptabilitzar 1.401 refugis, la majoria s'han perdut per culpa de no tenir una política que els atorgués la mateixa protecció que a la resta de troballes arqueològiques, és a dir, no estar catalogats com un patrimoni cultural i històric. Un llegat que ens explica el passat recent, "una herència col·lectiva a transmetre a la societat." (2)

Quan va acabar la guerra la majoria d'aquests refugis van ser tapiats, encara que el franquisme en va deixar un quant per precaució davant de la perspectiva d'un nou enfrontament durant la Segona Guerra Mundial. Es va constituir la Jefatura Nacional de Defensa Pasiva, hereva de

Carta de la Cia. d'Aigues al conseller d'Obres Públiques demanant explosius

Bombardeig del 1 gener de 1939 sobre la caserna Ferrer i Guàrdia al carrer Lepant

l'organisme republicà. Entre 1943 i 1946 es van construir vint-i-dos refugis nous en edificis de nova planta, cap en el territori que seria el Districte d'Horta-Guinardó i, dels 1.401 refugis se'n van indultar 111. Es dona la circumstància que la mateixa persona "que firmava los planos durante la República y la que lo hizo inmediatamente después de la caída de Barcelona era a menudo la misma." (3) Aquesta situació va durar fins a finals de la dècada dels quaranta. A l'any 1950 aquesta Jefatura Nacional de Defensa Pasiva editava un fullet que portava per títol Instrucciones especiales para la defensa contra los efectos de la Bomba Atómica. Prevenció per un atac nuclear?

Bombardejos

Durant la Guerra Civil el Baix Guinardó no va patir bombardejos directes exceptuant el de l'1 de gener de 1939, com explicarem més endavant. Possiblement la bateria antiaèria del turó de la Rovira frenaven l'arribada dels avions fins aquesta zona. Tot i així l'objectiu de destruir la

ARXIU AGBAR

fàbrica de cotxes Elizalde, llavors fàbrica d'armament, situada al passeig de Sant Joan amb Còrsega, i degut a la poca punteria, va fer que el 13 de febrer de 1937, per exemple, una de les bombes caigués al carrer de la Mutualitat (actual Sant Antoni Maria Claret) amb Sardènyia, una altra al carrer de Camèlies, entre Alegre de Dalt i Pau Alsina; i una altra, al carrer de Providència, quasi tocant el camp de l'Europa, que a l'any 1937 es trobava en aquest punt. Altres bombardejos com el del 17 de març de 1938 va deixar una bomba a l'avinguda Francisco Ascaso (actual Mare de Déu de Montserrat) 9 i 10 i també al carrer de Camèlies, 31.

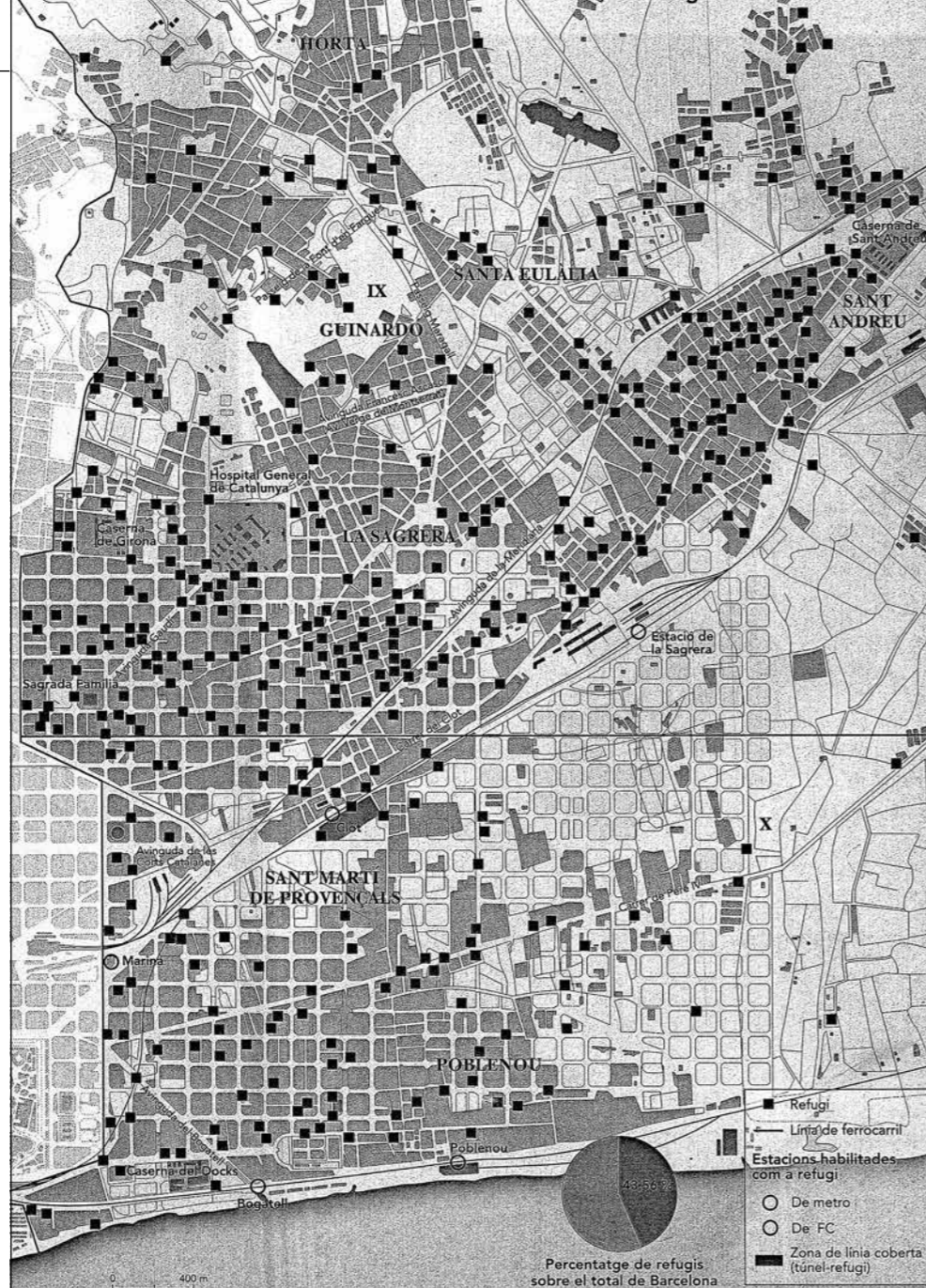
Sobre la bateria antiaèria del turó de la Rovira no ens estendrem per ser conegudes a través dels molts estudis i articles que s'han escrit recentment sobre aquesta unitat. Només recordar que els obusos que llançaven els canons feien molt soroll. Els habitants de Can Baró i del Guinardó tenien més por d'aquests obusos que de les bombes dels avions, alguns van caure en llocs dispersos de la ciutat, concretament les del 19 d'agost, el 13 i el 24 de setembre de 1938, que efectivament no van ser registrades per la Junta de Defensa Pasiva.

Una d'aquestes bombes, que no va tocar els avions feixistes i que tampoc va esclatar, va caure en una casa que es trobava al final del carrer de Sant Antoni M. Claret, concretament al carrer de Vallès i Ribot, a la Sagrera. Justament al costat es trobava

Els veïns del final del carrer de Castillejos recorden que quan disparaven els canons tremolaven els edificis

l'empresa Hispano Suiza que durant la Guerra Civil fabricava armament. L'obús va entrar pel terrat, va creuar el primer pis i va anar a parar mig metro per sota del rebedor. Així se la van trobar la família Plans quan van tornar del refugi que tenien a prop. D'aquella bomba l'exèrcit republicà va dir que millor ni tocar-la. Després sota el règim feixista els van dir "es una bomba roja, pues que vengan los rojos a sacarla." Total que la bomba va quedar-se més de seixanta anys sota el rebedor. Quan els Plans van decidir vendre la casa, el constructor la volia enderrocar i assabentat del tema va donar coneixement a la Guàrdia Civil, els quals van fer un forat lateral i la van treure per fer-la esclatar a una pedrera de Vilafranca del Penedès.⁽⁴⁾

Els canons del turó de la Rovira no van ser els únics a la zona. Al costat de l'Hospital Francès, actual IES Joan Brossa a la plaça de la Font Castellana, l'1 de setembre de 1937 es va instal·lar una bateria an-

Plànol de refugis als Districtes IX i X segons l'Atlas de la Guerra Civil a Catalunya

tiària de menors dimensions. El veïns del final del carrer de Castillejos recorden que quan disparava tremolaven els edificis i el soroll era fortíssim. Un altre nucli antiaeri es va instal·lar, després dels bombardejos de març de 1938, darrera del Club de Tennis La Salut, en terrenys que avui ocupa El Cottolengo; era una unitat molt petita. Dintre d'aquest complex esportiu es va instal·lar una companyia d'artilleria "als voltants de la zona que actualment alberga les pistes 8 i 9, la zona de vestidors, el control de pistes i l'antic gimnàs. L'oficialitat es va acomodar al vestidor masculí, per utilitzar-lo com a dormitori, servei de dutxes i lavabos."⁽⁵⁾

Potser el bombardeig més important que va patir el Baix Guinardó, com deïem abans, es va produir l'1 de gener de 1939. Segons recullen alguns historiadors aquest atac tenia per objectiu el barri de Gràcia, concretament la caserna Ferrer i Guàrdia, que no és altra que la situada al carrer de

Lepant entre travessera de Gràcia i Sant Lluís (actual Taxdirt), anomenada abans Cavalleria de Girona. Durant la guerra aquestes dependències militars eren utilitzades per fabricar armament i disposaven d'un important polvorí. Aquest segurament va ser l'objectiu.

Segons el mapa que va dibuixar la Junta de Defensa Pasiva de Barcelona⁽⁶⁾ van ser divuit les bombes llançades, de les qual onze van fer blanc, o sigui van caure dintre de la caserna, però al ser de cavalleria les seves instal·lacions eren espais amplis, sense edificacions per l'entrenament dels cavalls, i les bombes només van causar petits desperfectes i tampoc van afectar el polvorí. Segons un veí, Jaume Carbó⁽⁷⁾, creu que només en van esclatar dues o tres. En una anotació que el funcionari va escriure al costat del plànol sobre les bombes deia "aquestes són posades a ull són onze que no he vist."

La resta de les bombes van caure al voltant de la caserna, una al carrer de

la Mutualitat entre Sardènyia i Marina, una altra al número 118 que va destruir uns magatzems, una més al número 130, just al costat del refugi 336 i també molt a prop del número 774. Unes altres dues bombes, per sort, van caure en uns camps. Les tres restants, completant les divuit que van llançar els avions, van caure una mica més lluny i ja fora del que avui s'anomena Baix Guinardó, concretament una a Indústria amb Sardènyia, una altre al carrer de Marina 289, cantonada Còrsega, i l'última, una mica més lluny, a Marina amb el carrer d'Aragó.

Refugis

Durant la Guerra Civil, segons la Junta de Defensa Pasiva Local de Barcelona (JDPLB), es van construir 1.401 refugis a Barcelona. Naturalment no tots el que es mencionen van acabar la seva construcció, sabem que per diferents motius, entre ells la falta de materials, que van impedir el poder finalitzar l'obra. Alguns van rebre subvenció de l'Ajuntament, és el cas de la Junta Pro-Defensa Pacífica de la barriada del Guinardó. Altres "es recaptaven entre el veïns donatius de dues pessetes setmanals. Sovint calia perseguir els ciutadans per a recordar-los aquesta obligació..."⁽⁸⁾ Sabem que es feia un cens i es controlaven els assistents al refugi i també que se'ls assignava un seient a cada veí que havia pagat. Hi havia diferents tipus de refugis antiaeris però només farem referència als anomenats *en galeria de mina* que són els construïts pels veïns i els *per habilitació de soterranis o semisoterranis* gestionats per la JDPLB.

La llista de refugis té molts errors tant pel que fa referència al carrer com també de la numeració. Pensem que la JDPB disposava de dades que recollien els funcionaris que anaven als llocs els quals a vegades no tenien ni numeració, eren simples camps entre edificis. Naturalment hem tingut en compte que la numeració dels anys 1936-1939 pot haver canviat a l'actualitat. Farem una descripció seguint la numeració que va donar la Junta tot i que diferents historiadors han numerat els refugis de manera diferent. Per realitzar aquesta descripció dels refugis del Baix Guinardó hem consultat dos treballs imprescindibles: per una banda l'*Atlas de la Guerra Civil a Barcelona* i, per l'altre, l'*Atlas de la Guerra Civil a Catalunya*.⁽⁹⁾ El primer relaciona els refugis per districtes per poder facilitar així una ràpida localització als mapes, nosaltres hem posat aquesta numeració entre parèntesi. El títol dels refugis és el literal que figura al llistat de la JDPB i va per numeració del més baix fins al final. Per les dades de boques i mides hem utilitzat documents que es troben a l'Arxiu Administratiu Contemporani de Barcelona.⁽¹⁰⁾

RELACIÓ DE REFUGIS ANTIAERIS AL BAIX GUINARDÓ

Refugi 27: Sardènyia 515 (340)

Aquesta era l'entrada natural que tenia al accés a la finca de la Cia. de les Aigües, després AGBAR, situada llavors entre el carrer de Camèlies i el camí de la Llegua, just més o menys davant de l'entrada actual al camp de l'Europa i on avui se situa la ronda del Guinardó. La referència que dona la JDPB és l'adreça d'entrada però el refugi no es trobava allà, la finca de la Cia d'Aigües, era molt gran i ocupava gran part de l'actual Baix Guinardó. Durant la Guerra Civil va ser socialitzada i va estar

Entrada a la Colònia Ferrer i Guàrdia al recinte de Les Altures pel carrer Sardènyia a l'any 1937. En una placa hi ha escrit Sindicat d'Obrers Aigües de Barcelona

Refugi núm. 64, casa del carrer Josep Ciurana que fa cantonada amb el de Thous. Passava per sota del carrer i sortia dintre del recinte de la Cia. de les Aigües en el desnivell que veiem a la foto

gestionada per la CNT, concretament al Sindicat Obrer d'Aigües de Barcelona. Es va establir una escola anomenada Ferrer i Guàrdia, que seguia les directrius de la Escola Moderna i del CENU, només per als fills dels treballadors.

L'escola estava situada a la Casa de les Altures, concretament a l'altra banda de la finca a prop de l'actual carrer de Thous. Tenim el testimoni d'una de les mestres: "Havien construït un refugi antiaeri en una part del jardí...Va arribar el dia en què, després de l'escola, anar a casa resultava un perill. Vàrem quedar-nos al refugi. Una colla de mestres amb marits i criatures. Hi havia lloc, no estàvem malament, no era el que ara veiem a les pel-

lícules de gent amuntegada, però era la guerra que ja la teníem a tocar..."⁽¹¹⁾ Disposem d'un document on la Cia. es dirigeix al Conseller d'Obres Públiques de la Generalitat, 7 de juliol de 1937, demanant explosius per a la "construcció d'un refugi antiaeri per el seu personal, en els terrenys immediats als dipòsits denominats d'Altures a la barriada del Guinardó."⁽¹²⁾

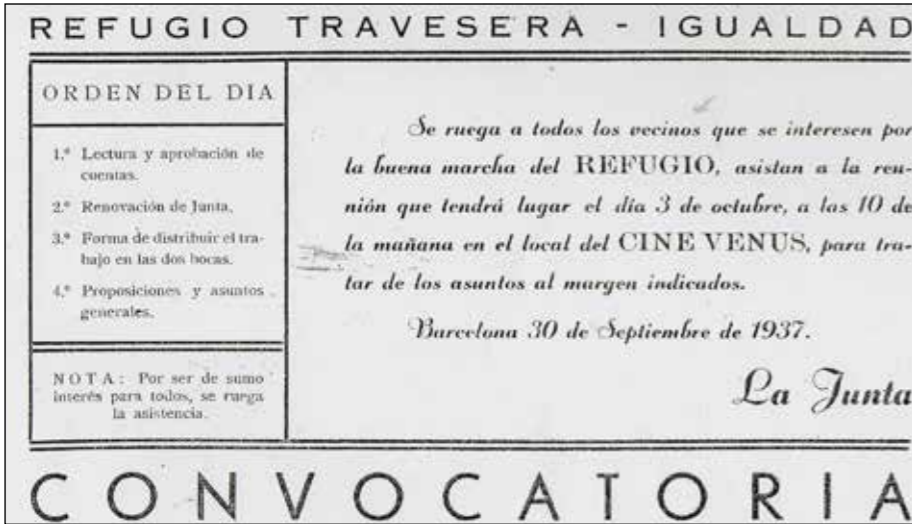
Refugi 64: Josep Ciurana 10-12 (177)

Edifici que fa cantonada amb el carrer de Thous. Segons testimoni de Josep Cabrera el refugi estava a la part baixa de la casa número 10, construït pels veïns anava per sota del carrer de Thous i tenia sortida dintre dels terrenys de la Cia de les Aigües, que es trobava en un nivell més baix. En

total el recorregut no passaria d'uns trenta o quaranta metres. "Només anàvem entre 8 i 10 persones, tots veïns, jo era un nen i el refugi era petit i tenia una sortida per darrera la part de la Cia d'Aigües, que ens havia donat permís per poder tenir una altra sortida cas que l'entrada quedés bloquejada"⁽¹³⁾

Refugi 136: Travessera de Gràcia/ Igualtat (Cartagena), subvencionat (147)

Era un dels més importants al Baix Guinardó. A finals de setembre de 1937 estava encara en construcció. Les reunions es convocaven al cinema Venus que es trobava al principi de l'avinguda Gaudí, concretament al núm. 66-68, local recor-

Full amb la convocatòria d'una reunió del refugi Travesera/Igualtat (Cartagena)

dat per Ricardo Pastor en el seu llibre.⁽¹⁴⁾ Tenia dos boques, una a la mateixa cantonada i l'altra més endins de la Travesera, concretament al passatge Costa. En la documentació que hem trobat de la JDPB, una d'elles va ser enderrocada el 1938.

Refugi 138: Passatge Encarnació (97)

Situat a la paret del final d'aquest passatge, va ser construït pels veïns. Una veïna m'acompanya i m'assenyala on estava la porta d'entrada al refugi, es veuen clarament les marques, i va ser tapiada fa molts anys. És un dels refugis que podria ser recuperat perquè segurament està intacte.

Refugi 139: Mas Casanovas/Passatge Casanovas (230)

L'entrada d'aquest passatge pel carrer del Mas Casanovas ja no existeix, es trobava entre el carrers de Castillejos i Padilla, era també l'antic camí de la Llegua que finalitzava a la travessera de Gràcia. Amb la construcció d'un edifici s'ha perdut el seu rastre.

Refugi 142: Marina, entre Sant Lluís i Encarnació, subvencionat (223)

Aquest refugi al carrer de Marina, actualment Alcalde de Móstoles, estava situat al pas de la Marina entre els carrers de l'Encarnació i San Lluís (en l'actualitat Taxdirt). Era també un refugi important,

Carrer Pas de la Marina on es trobava el refugi núm. 142

subvencionat, segons la JDPB tenia tres boques revestides i amb esglaons, una d'elles amb sortida al número 172 del carrer de l'Encarnació que els veïns van descobrir fa poc a resultes d'una reforma de l'edifici. La seva longitud es de 139 m, profunditat 8,50 m i capacitat 208 m². A la cantonada amb l'actual Taxdirt va ser enderrocada una boca el 1938 i també sembla que la d'Encarnació.

Al Encarnació, 172 van trobar l'entrada d'un refugi al fer unes obres

Refugi 143: Castillejos, entre Rosalia de Castro i Sta. Carolina, subvencionat (54)

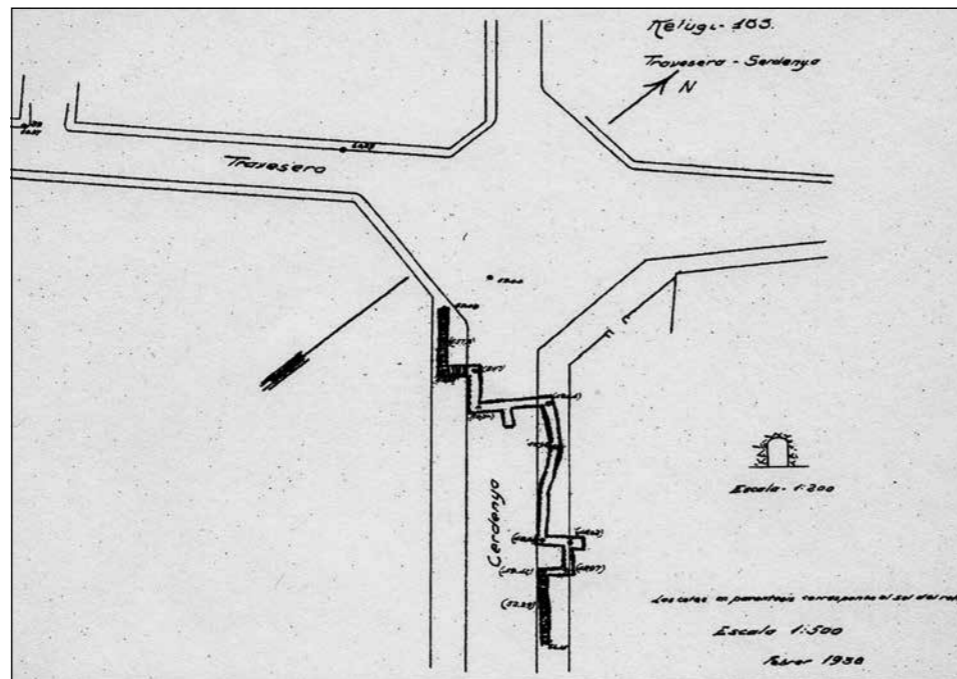
Aquest refugi era important per la zona; subvencionat. Segons relació de la JDPB tenia quatre boques "tres en solars, una d'elles amb sortida al carrer Igualtat, aquesta en rampa, de les altres una amb esglaons quasi revestits." Segons veiem en el mapa de l'època aquest refugi és dels construïts en descampats, és a dir, en zones obertes encara per edificar que arribaven fins al carrer de la Igualtat, la qual cosa facilitava molt els treballs de construcció. Tenia una longitud total de 212 m, profunditat entre 8 i 17 m i una gran capacitat de 318 m². La boca que estava a Santa Carolina/Igualtat va ser enderrocada el 1938, les altres van ser tapades i segurament destruïdes amb la construcció d'edificis.

Refugi 181: Encarnació, entre Sardènia i Marina, subvencionat- (21)

Alguns historiadors la situen a l'alçada de l'actual carrer de Pi i Margall. És per aquet motiu que la relacionen al Districte de Gràcia, però la JDPB dona la localització entre Sardènia i Marina. Hi ha el dubte de si la boca del refugi que van trobar els

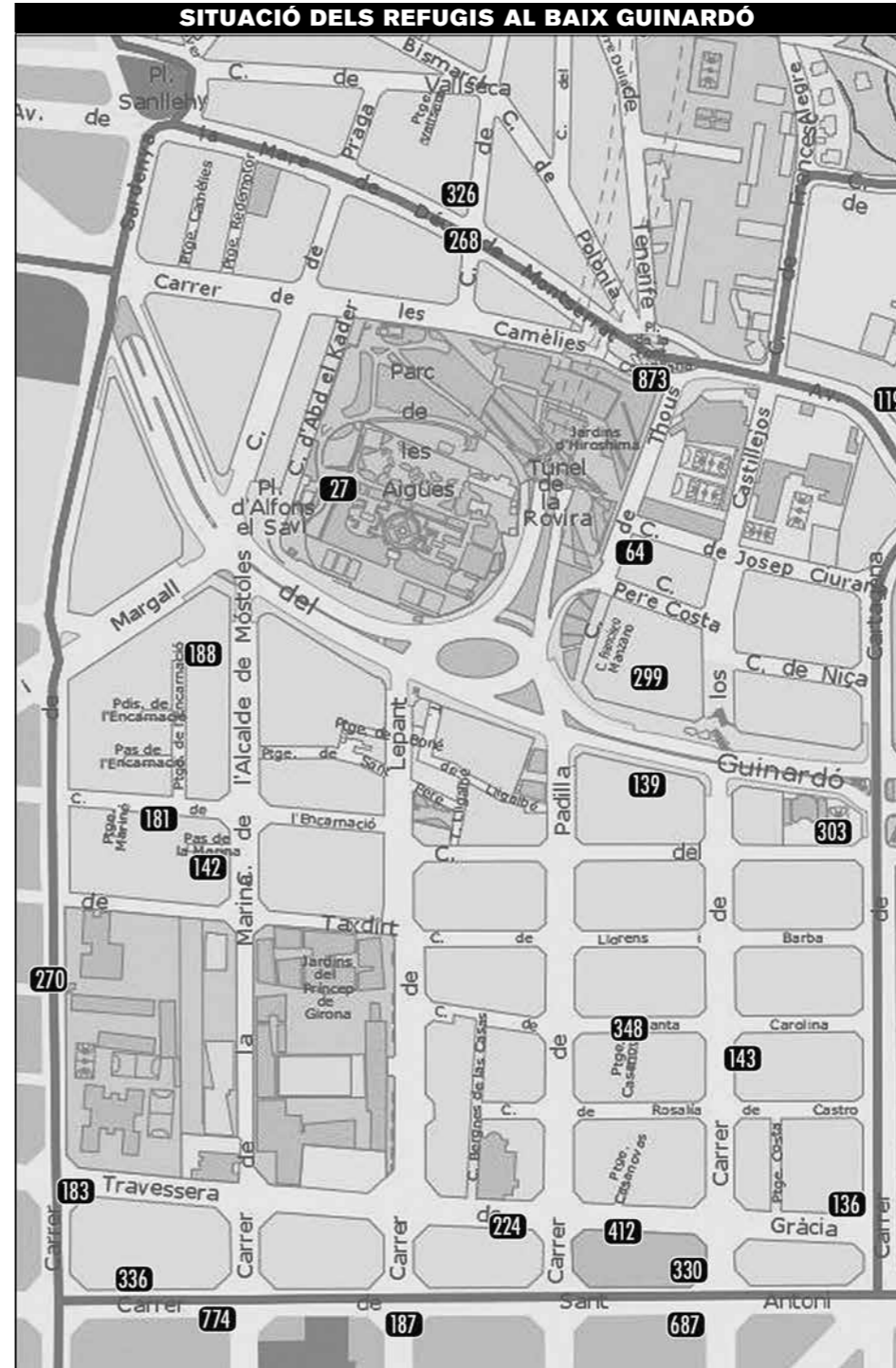

Al fons, rastres de l'entrada al refugi del passatge de l'Encarnació

Plànol del refugi situat al carrer de Sardènia amb Mutualitat

REPRODUIT AL LLIBRE DE JOSEP M. CONTEL

veïns a Encarnació 172, no fos també part d'aquest refugi i connectés amb el refugi número 142.

Refugi 183: Sardènia, entre Mutualitat (Sant Antoni M. Claret) i travessera de Gràcia, subvencionat (96)

Per error també està situat per alguns historiadors al Districte de Gràcia. Estava situat al costat de la caserna de cavalleria anomenada llavors Francesc Ferrer i Guàrdia. Era petit, 61 m de longitud per 1,50 d'amplada i 2,10 d'alt. Tenia dos entrades al carrer de Sardènia, una tocant a la travessera de Gràcia i l'altra a la vorera contrària una mica més amunt. Va ser tancat pel franquisme però anotat a la llista de "refugis aprofitables". Diu Josep M.

Contel, que com que es trobava al mig del carrer, tal i com veiem en el plànol, segurament es conservi intacte ⁽¹⁵⁾.

Refugi 187: Lepant, entre Indústria i Mutualitat (Sant Antoni M. Claret) - (152)

No tenim cap referència d'aquest refugi ni si va arribar a finalitzar la seva construcció. Segons testimonis de veïns segurament seria del tipus *per habilitació de soterranis o semisoterranis*, aprofitant algun edifici, aquests refugis estaven gestionats per la JDPLB.

Refugi 224: Travessera de Gràcia 348-360, subvencionat- (146)

En l'Atlas de la Guerra Civil a Barce-

lona està senyalitzat a l'alçada del carrer de Lepant però els números 348-360 corresponen a edificis entre Lepant i Padilla. És molt possible que fos del tipus soterranis gestionat per la JDPLB.

Refugi 268: Avinguda Francisco Ascaso 69 (Mare de Déu de Montserrat) - (220)

També està erròniament situat a l'Atlas de la Guerra Civil a Barcelona. No localitzat però coincideix per la numeració amb el que estava a la cantonada del carrer França. Podria tractar-se d'una duplictat.

Refugi 270: Sardènia 461 -Subvencionat- (339)

Es trobava a l'alçada del carrer de Romans. Per error al mapa de l'Atlas de la Guerra Civil a Barcelona està situat a l'alçada del carrer de l'Encarnació. Segons la JDPB el refugi va ser subvencionat i acabat. "Tenia tres boques, una en terreny particular amb esglaons i parets laterals (sic)". La seva longitud era de 106 metres, de profunditat 9,50 i capacitat 132,50 m².

Refugi 299: Thous/Niça (358)

Aquesta localització de la JDP és confusa degut a què els carrers Thous i Niça no han estat mai junts. Tenim coneixement que al carrer Sant Ciril, avui desaparegut i que quedava al mig dels dos carrers, durant la Guerra Civil una claveguera de grans dimensions va ser utilitzada com a refugi

Refugi 303: Mas Casanovas/Igualtat (231)

Possiblement una de les boques estaria dintre de l'actual IES Mas Casanovas, en aquell moment Escola Pau Iglesias i que anteriorment havia estat una caserna de la Guàrdia Civil. Segons la JDPB una de les boques va ser enderrocada el 1938 a la mateixa cantonada d'Igualtat amb Mas Casanovas, lloc muntanyós encara sense urbanitzar.

Refugi 326: França 9-11 (133)

Feia cantonada amb l'avinguda de Francisco Ascaso, fronterer amb el barri de Can Baró, on actualment hi ha un edifici de l'any 1952. Anteriorment hi havia una torre típica d'aquesta zona amb un soterrani que va ser utilitzat com a refugi. Hi ha a la llista de la JDPB un refugi número 327 amb el literal "carrer França (Bòbila-Setge 1714)" que els historiadors situen a la plaça de Can Baró i que tenia subministraments el 6/10/37: "10 bigues de fusta de 3,5 m de 18 X 18 cm i 10 llates de fusta de 5,00 m."

Refugi 330: Castillejos/Mutualitat (Sant Antoni M. Claret) subvencionat, (57)

Estava al soterrani de la Quinta de

Refugi núm. 330 Castillejos-Sant Antoni M. Claret a l'Aliança - Hospital d'Infecciosos

Salut l'Aliança, Pavelló d'Infecciosos. Durant la Guerra Civil va convertir-se en hospital militar.

Refugi 336: Mutualitat (Sant Antoni M. Claret), entre Sardènia i Marina, subvencionat (245)

No hem pogut localitzar el punt exacte del refugi ja que es va fer en un descampat. Segons la JDPB tenia "dos boques en una finca particular, revestida i amb esglaons." Longitud 80 m, profunditat entre 9 i 11 m, tenia una capacitat de 120 m².

Refugi 348: Santa Carolina, davant el número 57

Possiblement era un soterrani del carrer de Santa Carolina número 36 que fa cantonada amb el passatge de Casanovas, un edifici de l'any 1925. L'edifici del costat és de l'any 1929 segons la descripció el número 57 queda al mig dels dos.

Refugi 348 al carrer Santa Carolina

Refugi 412: Travessera de Gràcia 13 bis, entre Padilla i Castillejos (145)

No existeix aquest número entre Padilla i Castillejos, està clar que es un error de la JDPB. Segurament era la part del darre del refugi de l'Aliança (número 330) i com a una segona sortida.

Refugi 663: Mare de Déu de Montserrat 56 bis -Bda. Can Baró- (219)

En aquest literal de la llista laavinguda Francisco Ascaso apareix com Montserrat 56 que fa cantonada amb el carrer de França, costat mar, quan a la cantonada de muntanya hi havia el refugi 326. Sembla molt estrany que es construïssim dos refugis tan a prop. Tot fa pensar que és un error o bé que fos una boca de l'anterior.

En l'*Atlas de la Guerra Civil de Barcelona* només han situat un refugi.

Refugi 687: Mutualitat (Sant Antoni M. Claret) 210 -subvencionat- (248)

Feia cantonada amb el carrer de Castillejos, costat mar, enfront de l'Aliança. Lloc on hi havia unes naus. A finals dels seixanta va ser adquirit per l'Aliança on va construir un edifici, inaugurat l'any 1975, destinat als nous consultors mèdics. El refugi segurament va ser destruït amb la construcció d'aquest nou pavelló.

Refugi 774: Mutualitat (Sant Antoni M. Claret) 130 (247)

En aquest número hi ha un edifici de l'any 1933 cantonada amb el carrer de Marina amb un comerç que té un soterrani, que segurament va ser aprofitat com a refugi, però en una relació de la JDPB diu que "tenia varies boques, una enderrocada al 1938", que fa dubtar de si va ser així.

Refugi núm. 774, que la JDPB el situa al núm 130 de l'actual S. Antoni M. Claret

Refugi 873: MDM (Mare de Déu de Montserrat) 110 (135)

En la llista de la JDPB l'anomenen així i noavinguda Francisco Ascaso. Refugi situat al soterrani de l'Hospital Euskadi a la plaça de la Font Castellana. Fins a la Guerra Civil havia estat l'Hospital Francès, que va ser enderrocat els anys seixanta.

Refugi 1116: - Av. Francesc Ascaso - Hospital d'Euskadi

És una repetició ja que el refugi número 873, al número 110 de l'avinguda, correspon a l'Hospital d'Euskadi.

Hospital Francès a la plaça Castellana on es trobava el refugi núm. 873

Refugi 1198: Avenida Francisco Ascaso (Av. Mare de Déu de Montserrat) 109, subvencionat (134)

Tant l'edifici que veiem en aquest nú-

mero com els dels costats són de l'any 1960, molt a prop del carrer de la Igualtat que en aquesta banda era encara un turó de pedra i sense circulació de cotxes. El refugi estava darrera d'aquests edificis, concretament eren excavats a la muntanya a les pedreres que pertanyien a la finca de can Velas (també dit can Vélez). Actualment hi ha un pàrquing a l'aire lliure on es pot apreciar la pedrera però amb les boques tapades.

Darrera d'aquest edifici a l'av. M. de D. de Montserrat hi ha un pàrquing on es pot veure restes de la pedrera de can Vélez on es va excavar un refugi

ERRORS I NOTES ACLARATORIES SOBRE LA LLISTA DE REFUGIS DE LA JUNTA DE DEFENSA PASIVA DE BARCELONA

Refugi 682: Rius i Andrés (abans Sant Lluís) 54 - (333)

És un error dels historiadors ja que situen aquest refugi a prop del carrer de Lepant quan el número 54 estava més o menys a l'alçada del carrer del Torrent de les Flors, a Gràcia. Segurament l'error prové de l'actual carrer de Taxdirt que abans era Sant Lluís però amb la numeració que venia des de Gràcia.

Refugi 1308: Padilla 6 (260)

No existeix el número 6 del carrer de Padilla ja que és continuació del carrer de Zamora i comença pel 155. Senyalitzat pels historiadors i també a l'*Atlas de la Guerra Civil a Barcelona* a la sortida del camí de la Llegua al carrer de Padilla. Allà estava l'empresa OSSA que fabricava capsulettes per bombes durant la Guerra Civil. És possible que tingués un refugi en les seves instal·lacions. En el mapa de l'època al camí li diuen *passatge Padilla* i podria tenir un número 6. Per altra banda a la relació de boques enderrocades el 1938 en figura una a la cantonada de Mas Casanovas amb Padilla, on no hi ha cap refugi a la relació de la JDPB.

En relació al llocs descrits a la relació de la JDPB a l'avinguda Francisco Ascaso unes vegades surt com Francisco Ascaso i altres com Mare de Déu de Montserrat.

Deixarem de banda les situades al Guinardó (números 177 i 180, un altra al 313 i la descrita com Francesc Ascaso - Torre dels Pardals) i ens centrarem només en les del Baix Guinardó. D'entrada surten dues localitzacions al número 110, concretament els números 873 i 1116. En aquesta última la Junta de Defensa Pasiva situa el refugi a l'Hospital Euskadi que estava situat a l'actual plaça de la Font Castellana i que es tracta de l'antic Hospital Francès utilitzat durant la Guerra Civil pels refugiats provinents del País Basc. Judit Pujadó en el seu llibre interpreta que es tracta de dos refugis diferents i així ho relaciona a la llista del Districte IX. Per contra l'*Atlas de la Guerra Civil a Barcelona* i l'*Atlas de la Guerra Civil a Catalunya*, només situen en aquest punt un sol refugi. Seguint la relació que fa la Junta de Defensa Pasiva, de dos refugis, l'altre podria ser a l'actual col·legi Cardenal Spinola, antiga masia de can Velas, que té un soterrani i que segons testimonis de veïns va ser utilitzat com a refugi. Actualment és el número 86 de l'avinguda Mare de Déu de Montserrat.

A la vorera contraria i molt a prop de la confluència amb el carrer de la Igualtat, actual Cartagena, els historiadors en els estudis abans mencionats situen tres refugis que corresponen a la numeració actual dels números 105, 107 i 109 on actualment hi ha uns edificis construïts els anys seixanta. L'únic que surt a la llista de la JDPB és el número 1198 descrit com Francisco Ascaso 109. Com es pot veure als mapes de l'època en aquesta part de l'avinguda existien unes naus o tallers, potser magatzems, però per la part del darrera hi ha la paret de la muntanya que és l'antiga pedrera propietat de la masia de can Velas. Segons un altre testimoni allà hi havia un refugi, petit, construït dintre de la muntanya on s'havien aprofitat unes entrades d'excavacions sobre la roca natural. Aquí si que coincideix la numeració.

Dels altres dos que surten a la relació de refugis de la JDPB, el refugi 268 a l'avinguda Mare de Déu de Montserrat número 69, no localitzat però que podria estar a l'altra banda de la plaça de la Font Castellana tirant cap a Gràcia. Joan Marsé en el seu llibre *Rabos de Lagartija* fa baixar el protagonista per un barranc molt costerut que justament dona quasi a l'Hospital Francès i que també podria estar excavat a la roca. Sobre el refugi 663, que surt com "Mare de Déu de Montserrat 56 bis (Can Baró)", aquest està situat a la cantonada amb el carrer de França.

Per últim tenim coneixement al llistat de boques enderrocades que n'hi havia una a la cantonada del passatge Sant Pere amb Marina, actual Alcalde de Móstoles, mentre que no hi ha constància de cap refugi en aquest lloc i tampoc al llistat de la JDPB.

FRONTERERS

Relacionem aquests refugis perquè també van ser utilitzats per veïns i veïnes de l'actual Baix Guinardó quan no hi havia sentit de les divisions dels barris, encara que en districtes diferents el VIII (Gràcia) i el IX (Guinardó-Horta-Sant Andreu), aquest últim era el més gran de Barcelona.

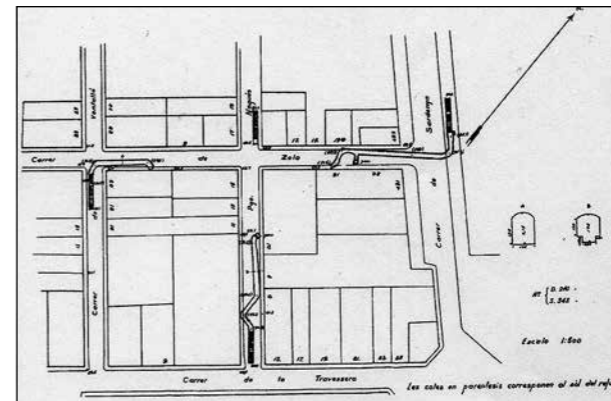
JDPB 152 - Lepant entre Indústria/Mutualitat. No l'hem localitzat.

JDPB 273: Romans 36 (entre Ventalló i Nogués)

El refugi segons la JDPB tenia "quatre entrades, una en un terreny particular, amb graons i revestida en les parets principals. Tenia una longitud de 106 m, una profunditat de 9,50 i la capacitat de 132,50 m²". Contel el situa a Sardènia, que durant un temps es va dir Comandante López Tinda, amb els carrers de Romans, Sant Lluís i passatge Nogués. Segons aquest autor s'hi van ajuntar dos refugis, aquest 273 amb el 210, que al llistat de la JDPB no existeix, amb un de sol i van acabar connectats.⁽¹⁶⁾ Tenim coneixement que els gestors del refugi van comprar unes sirenes (les que hi havia tenien poca audició) i l'oferiren a l'Ajuntament, el qual va demanar permís a la caserna de cavalleria, llavors anomenat Ferrer i Guàrdia, per instal·lar-les allà. Pensem que les sirenes als refugis tenien un telèfon per avisar del perill i una persona permanent per accionar-les. Segons veïns de la zona aquest refugi va ser utilitzat també per gent dels carrers propers de l'avui Baix Guinardó. Les boques van ser tapiades i el 2004 al realitzar unes obres va sortir una de les entrades; la galeria del refugi continuava intacta sota els edificis.

JDPB 342: Zola/Ventalló

Estava situada als carrers de Sardènia/Ventalló/passatge Nogués/Zola, tenia "quatre boques revestides i amb esglaons. Falta unir les galeries. Longitud 169 m,

Plànol refugi núm. 342 al carrer Sardènia amb Zola, actual Pare Laínez

profunditat 10 m i capacitat 253 m²". Una de les boques va ser enderrocada el 1938.

JDP 479: Mutualitat 266

Es trobava a l'alçada del carrer de Dos de Maig.

JDP 752: Igualtat

En la relació només hi diu Igualtat, segons historiadors estava situat entre els carrers de la Igualtat (Cartagena), Mutualitat (Sant Antoni Maria Claret) iavinguda Gaudí. Tenia tres boques que van ser enderrocades. És un refugi diferent al que la JDPB anomena Igualtat/Mutualitat

JDP 831: Igualtat 313

A l'alçada del carrer de la Indústria

1275: Igualtat/Mutualitat/Sant Quintí - Hospital de la Santa Creu i de Sant Pau

Sembla que estava situat a prop de l'església que té entrada entre els carrers de Dos de Maig i Independència.

ELS REFUGIS NO CATALOGATS PER LA JUNTA DE DEFENSA PASIVA DE BARCELONA

Com hem comentat anteriorment centenars de refugis van ser construïts a Barcelona durant la Guerra Civil sobretot al barris de muntanya. Altres ja estaven fets abans del 36 i per tant no estan catalogats, però van ser utilitzats pels veïns durant la contesa. Farem referència a alguns dels que estaven situats al turó de la Rovira, concretament al carrer de Mühlberg, barris de Can Baró i el Carmel.

Un d'ells està situat en una torre del carrer de **Mühlberg número 73** on l'any 1924 Antoni Guillomet i Simó va construir un refugi antiaeri. Situat a 200 m de les bateries del turó de la Rovira. L'Antoni es va anticipar 12 anys al que va passar entre 1936-1939. Al refugi s'hi accedeix pel pàrquing. La Montse, la seva neta, diu "no està muy claro por qué el abuelo de-

idió tener un refugio en casa, pero lo que si que es cierto es que durante la guerra, toda la familia comía muchos días en la cueva por miedo a las bombas. Supongo que debía tener cierta visión de futuro y sospechó que los problemas podrían llegar pronto." Entre el republicans que hi havia a la bateria i la família Guillomet aviat es va establir amistat, de fet quan hi havia amenaça de bombardeig

Refugis del carrer Mühlberg.
A la dreta el núm. 67.
A baix a l'esquerra, el núm. 73.
A baix a la dreta, restes d'un dels molts refugis que hi havia en aquest carrer

EL PERIÓDICO

baixaven els soldats corrent per avisar i cridar “obriu portes i finestres i tots dintre la cova.”

La cova té uns 7 m de fondària, taula i cadires per unes deu persones, també té un corredor que dona a una altra entrada, feta pel veí de la casa del costat. El refugi va aguantar les bombes però no les obres del túnel de la Rovira “tremolaven totes les cases i el sostre de la cova es va venir a baix.” Només queda un tros del refugi on actualment es guarda el vi.⁽¹⁷⁾

Al mateix carrer de **Mühlberg número 67** trobem una altra casa amb un refugi antiaeri. Casa d'autoconstrucció afectada pel Pla dels Tres Turons. Jaume Gaspert va néixer en aquesta casa que comparteix amb el seu germà Pepe, de 93 anys, i la seva dona. La casa la van construir els avis a finals dels anys vint del segle passat, és a dir, és una casa centenària. El Pepe ens diu que també va ser obra del seu pare Francesc Gaspert Jordana. Els avis vivien al carrer de la Fraternitat, a Gràcia, i van comprar aquest terreny que estava molt bé de preu, de fet ho va fer com inversió. Era una zona saludable i inicialment pujaven per fer la costellada. Primer van venir a viure els avis i més tard, a l'any 1934, la resta de la família que vivia al carrer de Camprodon.

En la visita que vaig fer, en Jaume m'ensenya la casa i després el refugi. Inicialment tenia un passadís de 5 m i a continuació un rectangle, tenia capacitat per bastant gent.

Durant la Guerra Civil venien veïns d'altres cases. “Té una temperatura d'entre 9-10 graus. La mare ho utilitzava per posar la fruita i el pare les eines. Nosaltres baixàvem al bar *Delicias* a comprar gel per tal de conservar els aliments frescs.” El refugi té una sortida per darrera que dona a un pati de la casa amb un hort.

Molt a prop també de la bateries antiaèries la mare enviava el Pepe amb una olla per omplir-la amb el ranxo que sobrava dels militars dels canons. El Pepe també ens recorda que “una vegada va presenciar un bombardeig als canons i un militar li va dir que s'amagués a sota i es fiqués un pal a la boca. De fet pujaven al turó a veure com queien les bombes.”⁽¹⁸⁾

En Jaume m'explica que forma part de la nova Plataforma d'Habitatges Afectats dels Tres Turons i que lluita per defensar la seva història i la del barri. Em remarca que fins i tot l'Ajuntament utilitza una denominació errònia per referir-se a les bateries, dient-li búnquers, quan el que hi havia eren canons. “Els búnquers són una altra cosa.”⁽¹⁹⁾

Són dos exemples de refugis antiaèries no catalogats però n'hi havien molt més, sense anar més lluny al davant del mateix carrer de Mühlberg hi viu Manel Esteban, un dels autors de l'Atlas de la Guerra Civil a Barcelona. Ell mateix va situar al mapa de la ciutat els més de mil refugis llistats per la Junta de Defensa Pasiva de Barcelona. Al costat de la casa on viu ara la seva

família tenien una petita masia que també tenia un refugi i a les vivendes del costat n'hi havien dues més.

Per últim tenim el testimoni dels germans Valls, constructors a la zona dels carrers de **Josep Ciurana/Thous** i antics propietaris de l'escola Taulat als carrers de Pere Costa i Francisco Manzano, aquest últim carrer desaparegut fa uns anys. En unes obres al carrer de Thous, 12, als anys noranta, al fer els fonaments per construir un edifici es va trobar una mena de clauveguera inutilitzada, d'alçada d'uns 2 m, que baixava inclinat des de el carrer de Francisco Manzano cap al de San Cirilo i en direcció cap a la ronda Guinardó i el carrer de Lepant. Tots aquests terrenys pertanyien a la SGAB que van ser venuts en aquells anys noranta. Ràpidament el pare dels constructors i altres persones del barri, que van viure la guerra, van recordar que era un dels refugis que es van utilitzar durant la Guerra Civil.

NOTES:

- 1) Pujadó, Judit - *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)* Publicacions Abadía de Montserrat, Barcelona, 1998, pàg 88-89
- 2) Jornades sobre els refugis antiaeris a Barcelona, Museu d'Història de Barcelona, desembre 2008.
- 3) Cols, Carles - “Cuando Franco planeó cómo evacuar Barcelona” *El Periódico*, 4 d'agost de 2019.
- 4) Marchena, Domingo - “Esta casa es una bomba” *La Vanguardia*, 20 de juny de 1998
- 5) Fernández, Joaquín; Maseda, Josep M. - *Crònica d'un Centenari, Club de Tennis de la Salut 1902-2002*, editat pel propi Club el 2002
- 6) Reproduït per Contel, Josep M. - *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis. El subsòl com a supervivència*. Col·lecció La font de l'Atzavara núm. 10. Taller d'Història de Gràcia, 2008 pàg. 27
- 7) reproduït per Contel, Josep M. op. cit. pàg. 215
- 8) Pujadó, Judit - *Contra l'oblit. Els refugis antiaeris poble a poble*, Publicacions de Abadía de Montserrat, Barcelona, 2006, pàg. 64
- 9) El primer editat per Edicions 62, Barcelona, 2009 de diversos autors però amb Manel Esteban, veí de Can Baró, com *alma mater* d'aquest atlas i que hem tingut el plaer de ser assessorats directament per ell. L'altre, són autors Antoni Segura, Hurtado Cuevas Hurtado y Joan Villarroya i Font i està editat per Edicions Dau, Barcelona, 2012
- 10) “Relación de las calles afectadas por obras de refugio, con especificación de las bocas derribadas, inutilizadas, pozos cegados” 1938; “Relación de los refugios de los que existe plano levantado por el Servicio del Plano de la ciudad” Carp. 21412-2.2, 1944 i “Relación de refugios existentes con indicación de las obras para su habilitación, inspeccionados por los servicios técnicos municipales” s/d, 1937?
- 11) Wendenburg, Clara - Carme Mestres i Rosa Wendenburg: dues mestres emprenedores en temps difícils, treball inèdit, agraïco a Manel Martín, historiador i especialista en l'abastament de l'aigua a Barcelona, el facilitar-me aquest treball.
- 12) Arxiu de la Societat General d'Aigües de Barcelona, capsa 7374, Periodo Rojo
- 13) Josep Cabrera vivia al núm. 12 de Josep Ciurana i que ens ha deixat aquest estiu per la maleïda Covid-19
- 14) *Recuerdos infantiles de nuestra guerra*, Parsifal Ediciones, Barcelona, 1992
- 15) Contel, Josep M., op. cit. pàg. 306
- 16) Contel, Josep M., op. cit. pàg. 355
- 17) Márquez, Carlos “El abuelo precavido” *La Vanguardia*, 13 setembre 2009
- 18) López, Helena “A l'ombra dels canons” *El Periódico*, 8 de desembre de 2019
- 19) Entrevista i visita realitzada el 14 de febrer de 2020